

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Τ Ο Μ Ο Σ
ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2007

Μια πηγή για την πνευματική ζωή της οθωμανικής Κρήτης του 18^{ου} αιώνα*

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ

Εισαγωγή

Ο ΠΩΣ ΕΙΝΑΙ ΓΝΩΣΤΟ, η Κρήτη πέρασε από τα χέρια των Βενετών σε κείνα των Οθωμανών με το μακροχρόνιο Κρητικό Πόλεμο, αρχής γενομένης από το 1645. Η οθωμανική κατάκτηση ολοκληρώθηκε το 1669 με την παράδοση του Χάνδακα στο μεγάλο βεζίρη Κιοπρουλού Φαζίλ Αχμέτ Πασά. Οι μεταβολές που επήλθαν στο νησί ήταν δραματικές, τουλάχιστον από πολιτισμική άποψη.¹ Ένα ολόκληρο στρώμα ελληνόφωνων λογίων εγκατέλειψε μαζί με τους Βενετούς το νησί, οδηγώντας στην εξαφάνιση της ισχυρής λογοτεχνικής παράδοσης που μάς έδωσε έργα όπως ο *Ερωτόκριτος* ή η *Ερωφίλη*. Σύμφωνα με την ελληνική ιστοριογραφία, η πολιτιστική ζωή της Κρήτης οδηγήθηκε στην παρακμή ή και στην εξαφάνιση: διαβάζουμε, λόγου χάριν, ότι «Η τουρκική κατάκτησις ανέκοψε κάθε πρόοδον. Η μόνη πνευματική εκδήλωσις του κρητικού λαού κατά τους σκοτεινούς χρόνους της τουρκοκρατίας υπήρξε το δημοτικό τραγούδι».² Ωστόσο, η άποψη αυτή αγνοεί το νέο μουσουλμα-

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Nathalie Clayer και τον Alexandre Popovic για την πολύτιμη βοήθειά τους· ευχαριστίες οφείλω επίσης στους Αντώνη Αναστασόπουλο, Γιώργο Δέδε, Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, G. Hazai, Ηλία Κολοβό και Φωκίωνα Κοτζαγεώργη. Η μελέτη των 'Βιογραφιών' του Νουρί έγινε στο πλαίσιο προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε. σχετικά με την προσωπογραφία των μουσουλμάνων της οθωμανικής Κρήτης.

1 Αντίθετα, ορισμένες οικονομικές και εμπορικές όψεις της ζωής στην Κρήτη φαίνεται να παρουσιάζουν συνέχεια, όπως έδειξε η Greene 2005, *passim*.

2 Αποσκότου 1971, 221. Ωστόσο, αρκετά δείγματα ελληνικής ποίησης των πόλεων συντέθηκαν κατά την οθωμανική κυριαρχία: πρβλ. Μαρκομιχελάκη 2004, 300-302.

νικό πληθυσμό του νησιού και τον πολιτισμό του.³ Εκτός από την κυρίαρχη ελίτ, η οποία σε μεγάλο βαθμό αποτελούνταν από διοικητές, αξιωματούχους, γενίτσαρους και ιεροδίκες (καδήδες) που στέλνονταν από άλλα σημεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για μικρό συνήθως χρονικό διάστημα,⁴ ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων εξισλαμίστηκε, πιθανότατα προκειμένου να επωφεληθεί από τα ειδικά προνόμια φορολογίας και κοινωνικής κινητικότητας.⁵ Ο μουσουλμανικός αυτός πληθυσμός, οι λεγόμενοι ‘Τουρκοκρητικοί’, διατήρησε την ελληνική γλώσσα, όπως αποδεικνύεται από άφθονα δείγματα λαϊκής προφορικής ποίησης, θρησκευτικής και κοσμικής.⁶ Λεπτομερής εξέταση των κειμένων αυτών θα μπορούσε να προσφέρει περισσότερα στοιχεία για την πολιτισμική συνύπαρξη των δύο μεγαλύτερων θρησκευτικών κοινοτήτων της Κρήτης κατά την οθωμανική περίοδο.

Εδώ θα περιοριστούμε κυρίως στην πρώτη ομάδα του μουσουλμανικού πληθυσμού, τα μέλη δηλαδή της κυρίαρχης ελίτ και το πολιτιστικό τους υπόστρωμα. Σύμφωνα με τον İ. Metin Kunt, «δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες για τις μη επαγγελματικές δραστηριότητες [του ανώτερου στρώματος της τοπικής διοίκησης], όπως τα πολιτιστικά τους ενδιαφέροντα ή τις επιχειρηματικές τους απόπειρες».⁷ Ωστόσο, εξετάζοντας λεπτομερέστερα ένα μεγάλο φάσμα πηγών σχετικά με διάφορα μέλη αυτού του κοινωνικού στρώματος μπορούμε να εντοπίσουμε στοιχεία σχετικά με τέτοια ζητήματα. Μια χρήσιμη πηγή είναι για παράδειγμα οι μεταθανάτιες καταγραφές περιουσιών (*tereke*). Η Rossitsa Gradeva έχει κάνει ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά, όσον αφορά τη μουσουλμανική ελίτ της Σόφιας,⁸ το πλούσιο όμως υλικό που μας προσφέρει η οθωμανική Κρήτη δεν έχει μελετηθεί από αυτή την άποψη.⁹ Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε, λόγου χάριν, ένα δημοσιευμένο έγγραφο από τις αρχές της δεκαετίας του 1670, το οποίο απαριθμεί τα βιβλία του βακουφιού του Σοφού Μεχμέτ Πασά στο Χάνδακα· ανάμεσά τους, λεξικά, νομικά κείμενα

3 Η κατάσταση της έρευνας είναι κάπως καλύτερη όσον αφορά την πνευματική ζωή των μουσουλμάνων σε άλλες βαλκανικές πόλεις, ιδίως της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Βλ. π.χ. Fotić 2005· Kafadar 1994· Popović 1971 και 1992· Strauss 1996. Ένα οθωμανικό χειρόγραφο σχετικά με την ιστορία της Αθήνας δημοσιεύει ο Orhonlu 1973-1974.

4 Ορισμένοι φαίνεται να διατηρούσαν δεσμούς με το νησί. Ο Αχμέτ Κιαμίλ Πασάς, για παράδειγμα, διορίστηκε διοικητής των Χανίων για σύντομο διάστημα το 1172 (1758/59)· το 1173/1760 διορίστηκε διοικητής του Χάνδακα. Όταν παύθηκε (αρχές 1763) στάλθηκε στο Ρέθυμνο, και κατόπιν ξαναδιορίστηκε διοικητής των Χανίων (άνοιξη 1763). Βλ. Σταυρινίδης 1985, 123-24 και 131-32 (αρ. 2662-3 και 2678)· Süreyya 1996, 193, λ. ‘Ahmed Kâmil Paşa’.

5 Βλ. λ.χ. Kappler 1996, 89-91· Χιδίογλου 1981, 336-50· Πεπονάκης 1997.

6 Βλ. Dedes 2000· Kappler 1996· Χιδίογλου 1993, 183-219· Özbayrı – Zakhos-Papazakharidou 1976. Για παρόμοια κείμενα άλλων περιοχών της Ελλάδας πρβλ. Dedes, όπ.π.· Kappler, όπ.π.· Κοτζαγεώργης 1997.

7 Kunt 1983, 44.

8 Gradeva 2005.

9 Για μια πρώτη προσέγγιση σε τέτοιες μεταθανάτιες καταγραφές της Κρήτης βλ. Triantafyllidou-Baladié 1986· Φωτεινού 2005.

και βιβλία ποιητικής και μετρικής.¹⁰

I. Ο Νουρί Οσμάν και το έργο του

Η συγκεκριμένη πηγή που θα μελετήσουμε ανήκει στις αρχές του 19^{ου} αιώνα· πρόκειται για τις 'Βιογραφίες ποιητών της Κρήτης' (*Tezkere-i zu'arâ-yi cezîre-i Girid*) του Οσμάν Νουρί από τα Χανιά, τη μεγαλύτερη πόλη της δυτικής Κρήτης η οποία μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα είχε φτάσει και ίσως ξεπεράσει το Χάνδακα σε εμπορική σημασία.¹¹ Το κείμενο του Νουρί σώζεται σε δύο γνωστά αντίγραφα· ένα, το πληρέστερο, βρίσκεται στο Τσορούμ της Τουρκίας (βιβλιοθήκη Hasan Paşa 2113/2, φφ. 209a-241a· στο εξής Η) και εκδόθηκε πρόσφατα (Kurtoğlu 2006), ενώ άλλο ένα αντίγραφο (το οποίο φέρει το δυσερμηνευτο εδώ τίτλο *Düstûr*, 'συλλογή κανόνων') σώζεται στο Βερολίνο (Staatsbibliothek preussischer Kulturbesitz, Ms. Or. Quart. 1500, φφ. 80b-106a· στο εξής Β).¹² Η βιογραφία του συγγραφέα έχει γραφτεί από το φίλο του, Κιαμί Γιαχγιά Εφέντη, στο τέλος του ίδιου χειρογράφου (Η 236b-241a, Β 106b-111b), το οποίο, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε, βρισκόταν στην κατοχή του τελευταίου,¹³ ενώ κάποια άλλα βιογραφικά στοιχεία δίνονται σε ένα έργο του İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1870-1957), βασισμένο σε μια σειρά άρθρων μιας οθωμανικής εφημερίδας της Κρήτης, της *İntibâh*.¹⁴ Τα άρθρα αυτά με τη σειρά τους φαίνεται να βασίστηκαν στα ίδια τα κείμενα του Οσμάν Νουρί και του Κιαμί Γιαχγιά.

Ο Νουρί, ποιητικό ψευδώνυμο του Οσμάν Εμίν Εφέντη, γεννήθηκε το 1181 Εγίρας (1767/8) στα Χανιά και ήταν γιος του Αχμέτ Μπέη, αγά των ιπέ-

10 Καραντζίκου-Φωτεινού 2003, 342 (αρ. 711). Το 1761, κατά την απογραφή της περιουσίας του παυθέντος διοικητή του Χάνδακα Μποσνάκ Μεχμέτ Πασά, αναφέρονται τα ιστορικά έργα του Ρασίτ και Ναϊμά· βλ. Σταυρινίδης 1985, 144 (αρ. 2701). Βλ. και παρακάτω, σημ. 46 για βιβλιοθήκες των δερβισικών τεκέδων της Κρήτης.

11 Greene 2005, 223-24.

12 Για το χφ. του Τσορούμ βλ. Kurtoğlu 2006, 25 και 43· για περιγραφή του χφ. του Βερολίνου (του οποίου φωτοτυπημένο αντίγραφο διαθέτει το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο), βλ. Götz 1979, 294 (αρ. 308). Από τους βιογραφούμενους ποιητές ο Götz παραλείπει τον Αζίζ Αλή Εφέντη (Β 100b-101b) και τον Μεαμί Λαγουμτζιμπασηζαντέ (Β 102a). Ορισμένα στοιχεία δείχνουν ότι το χφ. του Βερολίνου αντιγράφηκε από τον Κιαμί (βλ. παρακάτω, σημ. 20)· το χφ. του Τσορούμ περιλαμβάνει επίσης τα *divan* του Νουρί και του Κιαμί.

13 Το όνομα του Κιαμί δηλώνεται στα φφ. Η 238b, Β 109a και 111a. Πρβλ. την περιγραφή του Götz 1979, 300 (αρ. 315).

14 Karpler 1996, 94· İnal 1988, τ. 3, 1244 κ.ε.· Kurtoğlu 2006, 15 κ.ε. Για τις οθωμανικές εφημερίδες της Κρήτης βλ. Karpler 1996, 94 σημ. 53 όπου και βιβλιογραφία. Ο Μπουρσαλή Μεχμέτ Ταχίρ ονομάζει τον Οσμάν Νουρί «Κολαγασί Αχμέτ Μπεηζαντέ (γιο του αγά της πτέρυγας Αχμέτ Μπέη) Νουρί Εφέντη», δηλώνοντας από παραδρομή προφανώς ότι καταγόταν από το Χάνδακα (Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 280).

ων (*ağa-yi farisân-i yesâr*, H 236b, B 106b). Ο πατέρας του πέθανε το 1205 (1790/1) σε ηλικία 70 ετών. Το 1215 (1800/1) ο Νουρί διορίστηκε γραμματικός των ντόπιων γενιτσάρων της πόλης, θέση για την οποία τού παραχωρήθηκε και ένα μεγάλο τιμάριο ή ζιαμέτι (H 238a, B 108b: *Hanya muhâfazasına me'mûr yerlü yeniceri ocağınîñ ze'âmetli kitâbeti ile*). Την εποχή που ο Κιαμί συνέθετε τη βιογραφία του, ο Νουρί μοίραζε το χρόνο του ανάμεσα στην πόλη των Χανίων και στο ζιαμέτι του, στο χωριό Μόρος.¹⁵ Πέθανε στα Χανιά το 1230 (1815/6). Ανήκε στη δερβισική αδελφότητα των Τζελβετή· σύμφωνα με τον Μπουρσαλή Μεχμέτ Ταχίρ, ήταν πνευματικό τέκνο του τζελβετή σείχη Σαλατζιζαντέ (βλ. και παρακάτω).¹⁶ Από τις 'Βιογραφίες' μαθαίνουμε επίσης ότι ο Νουρί είχε μάθει περσικά (γεγονός που συνάγεται και από το έργο του)¹⁷ από τον Χιφζί, ποιητικό ψευδώνυμο του Χαφίζ Ιμπραήμ Εφέντη από τα Χανιά, ενώ διατηρούσε αλληλογραφία με τον επικεφαλής των απογόνων του Προφήτη (*nâkibü'l-esrâf*) του Ναυπλίου, Καραγιλανζαντέ Σεγίτ Μεχμέτ Εμίν Εφέντη· φαίνεται ότι ο ίδιος είχε ταξιδέψει στο Ναύπλιο και είχε γνωριστεί εκεί με την τοπική διοικητική ελίτ (βλ. παρακάτω). Είχε εξαιρετική μόρφωση· στην αρχή των 'Βιογραφιών' του (H 210a, B 81a) αναφέρει τα παρόμοια έργα του [Κιναλιζαντέ] Χασάν Τσελεμπί και του Ριγιαζί, δύο διάσημα βιογραφικά λεξικά οθωμανών ποιητών γραμμένα στα τέλη του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα αντίστοιχα.¹⁸ Εκτός από τις 'Βιογραφίες' συνέθεσε ποιήματα, η συλλογή των οποίων (*dîvân*) ήταν εν μέρει έτοιμη το 1209 (1794/5· H 238b, B 108b-109a).¹⁹ Άλλο ένα έργο του, αντίγραφο του οποίου σώζεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και που μελετήθηκε από τον Matthias Karppler, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για την κοινωνική και πολιτιστική ζωή της μουσουλμανικής κοινότητας της Κρήτης: πρόκειται για ένα έμμετρο ελληνοτουρκικό λεξικό, με τον τίτλο 'Προσφορά του Νουρί' (*Tuhfe-i Nûriyye*), το οποίο γράφτηκε το 1797, ενώ ένα συμπλήρωμα προστέθηκε το 1809.²⁰ Τέλος, ένα ακόμα έργο του Νουρί, η

15 Μπορεί ίσως να διαβαστεί Μορνές και να ταυτιστεί με τις Μουρνιές, ένα χωριό τέσσερα χλμ. από τα Χανιά. Πρβλ. Σπανάκης 1991, τ. 2, 557-8.

16 Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 280. Δεν υπάρχει συνθετική μελέτη για την παρουσία των Τζελβετήδων (αδελφότητα με πολλά κοινά σημεία με τους Χαλβετήδες) στα Βαλκάνια· βλ. Clayer 1994, 126, 365 σημ. 2· *Encyclopaedia of Islam*, δεύτερη έκδοση, Leiden: E. J. Brill, 1960-2002 (στο εξής *EF*), λ. "Tarîka" .6 (N. Clayer - A. Porovic).

17 Έγραψε άλλωστε και κάποια ποιήματα στα Περσικά (βλ. H 239b, B 110a).

18 Βλ. Gibb 1900-1909, τ. 3, 199-201.

19 Η λεπτομέρεια αυτή αναφέρεται και από τον Mehmed Tâhir 1972, όπ.π.. Σώζονται τρία αντίγραφα της συλλογής, δύο στην Κωνσταντινούπολη και ένα στο Τσορούμ (Kurtoglu 2006, 21).

20 Karppler 1996. Σώζονται άλλα τρία αντίγραφα, δύο στην Κωνσταντινούπολη και ένα στο Τσορούμ (Kurtoglu 2006, 22-23). Οι 'Βιογραφίες' στο χφ. του Βερολίνου και το λεξικό στο χφ. της Γενναδείου φαίνεται να γράφτηκαν από διαφορετικό χέρι (ο Karppler, όπ.π., 93, δείχνει ότι το χφ. του τελευταίου δεν είναι αυτόγραφο). Το κείμενο του Κιαμί που ακολουθεί τις 'Βιογραφίες' ανήκει πιθανότατα στο ίδιο χέρι, πιθανότατα του ίδιου του Κιαμί. Ο τελευταίος (φ. 109b) αναφέρει τόσο τις 'Βιογραφίες' (*cezire-i mezkûrede zühûr eden zu'arânîñ*

‘Ιστορία της Κρήτης’ (*Târih-i Girid*), σώζεται στην Κωνσταντινούπολη και έχει ως θέμα του την οθωμανική κατάκτηση του νησιού.²¹ Ο Νουρί λοιπόν ανήκε στη διοικητική ελίτ της Κρήτης· ήταν καλά κατατοπισμένος στην ποιητική και μυστικιστική γραμματεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και χαρακτηριστικός ‘Τουρκοκρητικός’ της ανώτερης κοινωνικής τάξης, περήφανος για την πόλη του και με γνώσεις, τουλάχιστον, της ελληνικής γλώσσας.

Το έργο που εξετάζουμε εδώ είναι μια συλλογή βιογραφιών ποιητών, στη μακρά παράδοση των οθωμανικών *Tezkiretü’ş-şu’arâ*, που ακολουθούνται από δείγματα των ποιημάτων τους.²² Η χρονολογία της σύνθεσής του δεν είναι σαφής· ένα *terminus post quem* αποτελεί η τελευταία ημερομηνία που αναφέρεται στο κείμενο, αρχές Μουχαρέμ 1217 (Μάιος 1802· Η 232a, Β 103b). Εκείνο που ξεχωρίζει το έργο του Νουρί από άλλα παρόμοια οθωμανικά κείμενα είναι το ότι όλοι σχεδόν οι βιογραφούμενοι είναι Κρητικοί (ως επί το πλείστον μάλιστα από τα Χανιά), ή τουλάχιστον έχουν κάποια σχέση με το νησί. Ανάμεσα στους 19 ποιητές που περιλαμβάνονται, τρεις μόνο δεν φαίνεται να έχουν καμία σχέση με το νησί· ο ένας από αυτούς, ο Σαμπρί Εμίν Εφέντη, γνωριζόταν με το συγγραφέα, ενώ η συμπερίληψη του περίφημου μεβλεβή ποιητή Σεΐχ Γκαλίπ Εφέντη μπορεί να αποδοθεί στις μυστικιστικές τάσεις του Νουρί. Ακολουθεί μια σύντομη περίληψη του κειμένου, η οποία θα καταδείξει ελπίζω το μεγάλο ενδιαφέρον που έχει το έργο του Νουρί για τη μελέτη της πολιτιστικής ζωής των μουσουλμάνων της Κρήτης.

II. Το περιεχόμενο του κειμένου

Ο πρώτος ποιητής που βιογραφείται είναι ο Σαλατζιζαντέ Σεΐχ Μουσταφά Εφέντης (Η 210b-213a, Β 81b-84a), γιος του χαλβετή σείχη Σιρρί Αχμέτ Εφέντη από τα Χανιά. Όταν πέθανε ο πατέρας του το 1170 (1758/9) (Β: 1172 [1758/9]), μορφώθηκε κάτω από την επίβλεψη του θείου του. Ύστερα από λίγο πήγε στην Κωνσταντινούπολη και εντάχθηκε στην αδελφότητα των Τζελβετή υπό την καθοδήγηση του Μπαντιρμαλιζαντέ Σεγίτ Χασίμ Εφέντη, σείχη του τεκέ του τάγματος στο Σκούταρι.²³ Κατόπιν επέστρεψε στα Χανιά, όπου έγινε

nâm ve esârları ... tercemelerin işbu risâle) όσο και το λεξικό (*ta’âllüm-i lisân-i rûmî içün... luğât-i rûmiyyede Nûrîyye nâm bir manzûme*).

21 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Ty., n° 205. Το χφ., το οποίο δεν μπόρεσα δυστυχώς να συμβουλευθώ, περιέχει άλλη μια βιογραφία (*terceme-i hâl*) του συγγραφέα. Βλ. Levend 1956, 125· Kurtoglu 2006, 21. Ο Π. Χιδίρογλου δίνει τον τίτλο *Girit tarihi ve fethi* και αριθμό χφ. 2536, συγχέοντας το χφ. με μια άλλη ιστορία της Κρήτης (*Târih-i Ikrîtis*), γραμμένη μετά το 1817 (Χιδίρογλου 1972, 473 σημ. 24· πρβλ. Levend 1956, 126).

22 Για τα κείμενα αυτά πρβλ. *EF*, λ. “*Tadhkîra*” (W. P. Heinrichs, J. T. P. de Bruijn, J. Stewart-Robinson).

23 Ο Σεΐχ Σεγίτ Μουσταφά Χασίμ Εφέντης (πέθ. 1197/1782-3) ήταν γιος και διάδοχος του

σεΐχης του τοπικού τεκέ των Τζελβετιδών. Τη στιγμή που ο Νουρί συνθέτε το έργο του, ο Σαλατζιζαντέ εξακολουθούσε να ζει στο σπίτι του πατέρα του· γνωριζόταν με το συγγραφέα, στον οποίο έδωσε ο ίδιος κάποια δείγματα των ποιημάτων του. Σύμφωνα με τον Μπουρσαλή Μεχμέτ Ταχίρ, πέθανε το 1220 (1805/6)· ωστόσο σύμφωνα με άλλες πηγές πέθανε στο Χάνδακα μετά το 1240 (1824/5). Σημαίνουσα προσωπικότητα του κρητικού σουφισμού, έγραψε διάφορα έργα, μεταξύ των οποίων την εξιστόρηση του μαρτυρίου ενός χαλβετιή δερβίση στο Χάνδακα το 1757.²⁴

Ο Χατζή Χαφιζ Αμπντουλχαμίτ Εφέντης, με το ποιητικό ψευδώνυμο Αμπντί (Η 213a-216a, Β 84a-87a), ήταν γιος του Χαφιζ Μουσταφά Εφέντη, μιάμη του τζαμιού του σουλτάνου Ιμπραήμ στα Χανιά. Μαθήτευσε το 1170 (1756/7) (Β: 1160 [1747]) στον Τοκαντί Μεχμέτ Εφέντη (ο οποίος τού δίδαξε τις «εξωτερικές» επιστήμες, δηλαδή όχι τη μυστικιστική γνώση) και, αφού πήγε για προσκύνημα στη Μέκκα, επέστρεψε στην πατρίδα του, όπου διαδέχθηκε τον πατέρα του. Όταν πέθανε ο μουφτής των Χανίων, Χατζή Μουσταφά Εφέντη, πήρε τη θέση του και τη διατήρησε για δεκαπέντε χρόνια. Κήρυττε επίσης, με μεγάλη επιτυχία, στο τζαμί του Πουσουφ Πασά. Ωστόσο, το 1206 (1792) αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη θέση του μουφτή, λόγω των σχέσεών του με «κακοποιούς και διεφθαρμένους ανθρώπους της πόλης» (*ba'z-i bed-siriş ve bed-endiş ve bed-hâh kurenâya mukârenet etmeleriyile*). Αποσύρθηκε στο κτήμα του (*çiftlik*), το οποίο ονομαζόταν Σελσεμπίλ (το όνομα μιας πηγής του παραδείσου) και πέθανε εκεί στα τέλη του 1208 (1794). Ο προαναφερθείς Σαλατζιζαντέ Μουσταφά Εφέντη συνέθεσε για το θάνατό του ένα χρονόγραμμα (*târîh*).²⁵

Ο Χατζή Μεχμέτ Εφέντης Τασκεντί (από την Τασκένδη;), γνωστός και ως Ταστσιζαντέ («γιος του πελεκητή πέτρας», Η 216a-b, Β 87a-b), ήταν επίσης μουφτής, καθώς διαδέχθηκε τον δάσκαλό του, τον Πεντί Αλή Εφέντη, όταν εκείνος πέθανε.²⁶ Κάποια στιγμή τέθηκε υπό απαγόρευση (*bir def'a mahcûr*

Σείχ Μπαντιρμαλή Σεγίτ Πουσουφ Νιζαμεντίν Εφέντη ελ-Τζελβετι (πέθ. 1166/1752-3), ιδρυτή του τεκέ Μπαντιρμαλή στο Σκούταρι. Βλ. Zâkir Şükri Efendi 1980, 21 και πρβλ. Mehmed Tâhir 1972, τ. 1, 131.

24 Τα έργα του έχουν δημοσιευτεί πρόσφατα (Kurnaz - Tatçı - Aydemir 2000, Tatçı - Kurnaz - Aydemir 2001). Βλ. και Mehmed Tâhir 1972, τ. 1, 131-32, όπου μπορούν να βρεθούν πληροφορίες και για άλλες μορφές του κρητικού σουφισμού. Διάδοχός του ήταν ο Γκιριτλί Αμπντουλατίφ Εφέντης (όπ.π.).

25 Το χρονόγραμμα δίνει τη χρονολογία 1216 (1801): Kurnaz - Tatçı - Aydemir 2000, 124-126.

26 Γνωρίζουμε ότι ο Πεντί Αλή Εφέντης ήταν επίσης δάσκαλος του Χανιαλί Εμπού Μπεκίρ Εφέντη, ο οποίος μετέφρασε ιατρικό βιβλίο από κάποια ευρωπαϊκή γλώσσα (που δεν προσδιορίζεται) το 1115 (1703/4)· βλ. Mehmed Tâhir 1972, τ. 3, 241. Ίσως υπάρχει σύγχυση με τον Νουχ γιο Αμπντουλμενάν, εξισλαμισμένο χριστιανό γιατρό από την Κρήτη, ο οποίος περίπου την πρώτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα μετέφρασε στα οθωμανικά ένα βιβλίο περί ιατρικής, συμβάλλοντας στην αντικατάσταση του μοντέλου του Γαληνού από εκείνο του

olub), κατόπιν όμως επέστρεψε στο αξίωμά του, το οποίο διατήρησε μέχρι το θάνατό του. Έγραψε χρονόγραμμα για το θάνατο του βεζίρη Αζμζαντέ Ισμαήλ Πασά στα Χανιά.²⁷

Ο Μπιναμάζ (εκείνος δηλαδή που δεν προσεύχεται) Αχμέτ Εφέντης, γνωστός ως Χικμετί (H 216b-217b, B 87b-89a), γεννήθηκε στα Χανιά και ανήκε στη δερβισική αδελφότητα των Ουβείσή.²⁸ Αν και ποτέ δεν πάτησε το πόδι του σε τζαμί, είχε τη φήμη ενός άγιου δερβίση και επέλεξε να ζει μοναχικά· είχε γνώσεις ιατρικής και μαντείας. Πέθανε το 1144 (1731/2)· χρονόγραμμα για το θάνατό του έγραψε ο ποιητής Ναχιφί.

Οι δύο επόμενοι ποιητές δεν έχουν σχέση με την Κρήτη. Ο ένας είναι ο περίφημος μεβλεβής Σεΐχ Γκαλίπ Εφέντης (H 217b-220a, B 89a-91a), μια από τις σημαντικότερες μορφές της οθωμανικής ποίησης του ύστερου 18^{ου} και του πρώιμου 19^{ου} αιώνα.²⁹ Η συμπερίληψή του στο έργο του Νουρί, εκτός του ότι δείχνει τις γνώσεις του τελευταίου για τους σύγχρονους του ποιητές, δείχνει επίσης τις δερβισικές συμπάθειές του και τα αντίστοιχα δίκτυα επικοινωνίας ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη (όπου έζησε και έδρασε ο Σεΐχ Γκαλίπ) και τις επαρχίες. Ο δεύτερος είναι ο Νασίτ Ιμπραήμ Εφέντης (H 220a-221a, B 91a-92b), γιος του Λενγκ Οσμανπασαζαντέ Ρατίπ Αχμέτ Πασά.³⁰ Γεννήθηκε το 1162 (1748/9) και ήταν θαλαμηπόλος (*mabeynci*) των σουλτάνων Μουσταφά Γ' και Αμπντουλαμίτ Α'· το 1186 (1772/3) στάλθηκε ως καπουτζήμπασης (*karucibasi*) στη Λάρισα (Γενισεχίρ). Πέθανε στις 4 Ρεμπιουλέβελ 1206 (1.11.1791) και τάφηκε στο Άγιαζμα Τζαμί στο Σκούταρι της Κωνσταντινούπολης. Η συλλογή των ποιημάτων του (*dîvân*) περιέχεται στο ίδιο χειρόγραφο με το έργο του Νουρί (χφ. Βερολίνου, B 1b-77b),³¹ κάτι που ίσως εξηγεί την αναφορά του στο κείμενο. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η συλλογή ήταν στην κατοχή του Νουρί.³²

Παράκελσου και της δυτικής ιατρικής γενικότερα: Lewis 1982, 230.

27 Ο Αζμζαντέ Ισμαήλ Πασάς πέθανε το 1144 (1731/2), στη Δαμασκό όμως, τουλάχιστον σύμφωνα με τον Süreyya 1996, 831-2, λ. "İsmail Paşa (Azmozâde)". Ωστόσο σε έγγραφο του ιεροδικείου Χάνδακα αναφέρεται ο διοικητής Χανίων Ισμαήλ Πασάς, ο οποίος πέθανε μεταξύ 1151 (1738) και 1152 (1739) (βλ. Σταυρινίδης 1984, 253 [αρ. 2296] και πρβλ. 236 [αρ. 2267] όπου αναφέρεται ήδη ο νέος διοικητής Αχμέτ Πασάς).

28 Πρόκειται ίσως για τη μοναδική μαρτυρία για την παρουσία αυτής της αδελφότητας (κλάδος των Χαλβετীদের, με κέντρο τη Δαμασκό) στα Βαλκάνια κατά το 18^ο αιώνα. Πρβλ. Clayer 1994, 171-2 και 269. Ο Mehmed Tâhir 1972, τ. 1, 131, φαίνεται να αναφέρεται σε άλλον ένα Χικμετί Εφέντη, θαμμένο επίσης στα Χανιά, ο οποίος ήταν μαθητής του ίδιου σείχη (*pirâds*) μαζί με τον Σαλατζιζαντέ.

29 Βλ. π.χ. Gibb 1900-1909, τ. 6, 175 κ.ε.· *İslam Ansiklopedisi* (στο εξής *İA*), λ. "Şeyh Gâlib" (A. Gölpınarlı)· *EP*, λ. "Ghâlib Dede" (F. İz).

30 Για τον Ρατίπ Αχμέτ Πασά (πέθ. 1175/1761), ποιητή επίσης, βλ. Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 308: γεννημένος στη Λάρισα, χρημάτισε διοικητής της Πελοποννήσου.

31 Βλ. Götz 1968, 282-283 (αρ. 402).

32 Το χφ. του Βερολίνου, ωστόσο, φαίνεται να είναι αντιγραμμένο όχι από το Νουρί αλλά από τον Κιαμί Γιαχιά· βλ. παραπάνω, σημ. 20.

Ο Σαμί Εμπού Μπεκίρ Πασάς (Η 221a-222b, Β 92b-94a) ήταν βεζίρης από μια οικογένεια που μετρούσε τέσσερις γενεές τέτοιων ανώτατων αξιωματούχων (*vezîr bin vezîr bin vezîr bin vezîr*) από τον Εύριπο (Χαλκίδα). Μαθητής του μακαρίτη Γκελενμπεβή Ισμαήλ Εφέντη,³³ με πολύ καλή μόρφωση και ταλέντο στην καλλιγραφία, διορίστηκε καϊμακάμης (τοποτηρητής) του Μεγάλου Βεζίρη το 1214 (1799/1800).³⁴ δύο χρόνια αργότερα διορίστηκε διοικητής των Χανίων, όπου γνωρίστηκε με το συγγραφέα.

Ο Καραγιλανζαντέ Σεγίτ Μεχμέτ Εμίν Εφέντης, γνωστός ως Σαμπρί (Η 222b-223b [στην επικεφαλίδα αναφέρεται ως Μιρί Εμίν Εφέντης], Β 94a-95a), από το Ναύπλιο, γεννήθηκε τυφλός· ήταν φίλος και αλληλογράφος του Νουρί, όπως ήδη αναφέραμε. Παρά το φυσικό του ελάττωμα, ανήκε στην τοπική ελίτ, καθώς ήταν επικεφαλής των απογόνων του Προφήτη στην πόλη (*nakibü'l-ezrâf*)³⁵ και συμπότης του διοικητή της (*mîrimîrân*), στον οποίο φέρεται να έδωσε πνευματώδη απάντηση σε έναν μάλλον αγενή υπαινιγμό του για την τυφλότητα του ποιητή. Στη βιογραφία του δεν δίνονται χρονολογίες, μπορούμε όμως να συμπεράνουμε πως ζούσε ακόμα την εποχή σύνθεσης του έργου.³⁶

Ο Χαφιζ Ιμπραήμ Εφέντης, με το ποιητικό ψευδώνυμο Χιφζί (Η 223b-225b, Β 95a-96b), ήταν γνωστός και ως Φαρισί Χοτζασί («δάσκαλος των Περσικών») και αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες μορφές της συλλογής. Κάτοικος των Χανίων, ήταν δάσκαλος (*muâllem-i sibyân*) με μεγάλη φήμη, καθώς όχι μόνον ο Νουρί αλλά και οι περισσότεροι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της πόλης (*ekser-i vulât-i azâm*) παρακολουθούσαν τα μαθήματά του. Προς το τέλος της ζωής του, ωστόσο, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τα Χανιά, επειδή κάποιιο τον παρενοχλούσαν (*ba'z-i kimesnelerden rencîde olub*)· μετακόμισε με την οικογένειά του στο Χάνδακα, όπου παρέμεινε έξι χρόνια. Κατόπιν επέστρεψε στα Χανιά και πέθανε εκεί από πανώλη στις αρχές του Ραμαζάν 1213 (1799).³⁷ Έγραψε ποιήματα στα Αραβικά, τα Περσικά και τα Τουρκικά, χρονογράμματα, σάτιρες και ανέκδοτα (*letâ'if*)· ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι έγραψε επίσης μικτά ποιήματα στα Ελληνικά και τα Τουρκικά (*lisân-i rûmî ile mülemma' ez'âr*).

33 Ο σπουδαίος αυτός μαθηματικός (πέθ. 1205 [1790/91]) υπήρξε δάσκαλος και άλλων ουλεμάδων της εποχής. Süreyya 1996, 819, λ. "İsma'il Efendi". Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 243, 274.

34 Πρβλ. Süreyya 1996, 1754. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή πέθανε στη Χαλκίδα το 1229 (1813): Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 88-89.

35 Για το θεσμό αυτό κατά το 18^ο αιώνα βλ. Canbakal 2005.

36 Πρβλ. και Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 384.

37 Μια επιδημία πανώλης έπληξε τα Χανιά το 1796 και εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Κρήτη επί δύο χρόνια· ο Χιφζί θα ήταν λοιπόν ένα από τα τελευταία θύματα. Βλ. Δετοράκης 1977, 122-123 και σημ. 34.

Λίγες είναι οι πληροφορίες για τον Ναχιφί Εφέντη (H 225b, B 96b-97a), εκτός από το ότι συνέθεσε ένα χρονόγραμμα για το θάνατο του Χικμετή το 1732 (H 217a, B 88a, βλ. παραπάνω). Γεννήθηκε στο Χαρπούτ της Μικράς Ασίας και κατόπιν εγκαταστάθηκε στα Χανιά. Πέθανε εκεί το 1169 (1755/6), αφού επέστρεψε από το προσκύνημα.³⁸

Ο Βατζίτ Εφέντης (H 225b-226b, B 97a-98a) ήρθε στα Χανιά το 1151 (1738/9) μαζί με τον Γκιουρτζού Ισμαήλ Πασά, καθώς ήταν ο γραμματικός των οικονομικών του (*hazine kitâbeti ile*). «Ηδονιστής και καλοζωιστής» (*mezheb-i rind lâüübâlî-meşreb*), έγινε φίλος με τον πατέρα του Νουρί, καθώς και των Σεχρί Τσελεμπί και Σεζαΐ Χασάν Εφέντη. Ανήκαν όλοι στην αδελφότητα των Γκιουλσενί. Όταν ο Ισμαήλ Πασάς πέθανε στα Χανιά,³⁹ ο Βατζίτ Εφέντης επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη· στάλθηκε κατόπιν ως ντεφτερντάρης στο Βελιγράδι, όπου και πέθανε.

Ελάχιστες πληροφορίες μας δίνονται για τους επόμενους δύο ποιητές, και οι δύο από τους οποίους προέρχονταν από το Χάνδακα, μια πόλη που όπως φαίνεται γνώριζε λιγότερο ο Νουρί. Ο Μπεντρί Αχμέτ Εφέντης (H 226b-227a, B 98a-b) πέθανε στη γενέτειρά του το 1175 (1761/2), ενώ ο Τζιζμί Αχμέτ Εφέντης (H 227a-b, B 98b-99a), ένας «πνευματώδης και καλοσυνάτος καλοζωιστής», πέθανε και κείνος στην ίδια πόλη το 1196 (1781/2).⁴⁰

Ο Λεμπίπ Εφέντης (H 227b-228b, B 99a-100a) ήταν γιος του μουφτή του Χάνδακα. Συνδέθηκε φιλικά με τον ποιητή Κιανί, όταν ο τελευταίος είχε εξοριστεί στην Κρήτη το 1170 (1756/7). Ήδη πολύ νέος ήταν ικανός ποιητής, και σύμφωνα με τον Νουρί θα γινόταν εξαιρετικός αν συνέχιζε τις σπουδές του. Νέος ακόμα, καθώς φαίνεται, πέθανε το 1182 (1768/9).⁴¹ Εδώ υπάρχει ίσως κάποια σύγχυση: ο γνωστός ποιητής Κιανί ήταν περίπου σύγχρονος με τον Λεμπίπ Τσελεμπί, αν και έζησε πάνω από είκοσι χρόνια περισσότερο. Όντως είχε εξοριστεί, όμως το 1196 (1782) και στη Λήμνο· δεν αναφέρεται αλλού εξορία ή έστω επίσκεψή του στην Κρήτη. Το 1756, όταν κατά τον Νουρί θα είχε εξοριστεί, είχε στην πραγματικότητα αποσυρθεί στη Σιλιστρία ως γραμματέας του τοπικού διοικητή.⁴² Δεν μπορούμε φυσικά να αποκλείσουμε την πιθανότητα να υπήρχαν δύο ποιητές με το ίδιο ψευδώνυμο.

Ο επόμενος βιογραφούμενος είναι ο περίφημος Αμπντουλαζίζ (B: Αμπντουλχάϊρ) Εφέντης, γνωστός ως Αζίζ Αλή Εφέντης (H 229a-b, B 100b-101b).

38 Δεν πρέπει να συγχέεται με τον Σουλεϊμάν Ναχιφί (πέθ. 1151 [1738/39]· βλ. Gibb 1900-1909, τ. 6, 78 κ.ε.) ούτε με τον Μεχμέτ Εμίν Ναχιφί (πέθ. 1203 [1788/89]· βλ. Götz 1968, 149, αρ. 218).

39 Ο [Γκιουρτζού] Ισμαήλ Πασά ήταν τότε διοικητής των Χανίων· βλ. Σταυρινίδης 1984, 253.

40 Δεν πρέπει να συγχέεται με τον Τζιζμίπ Αχμέτ Μπέη (πέθ. 1245 [1829/30]· βλ. Götz 1968, 118, αρ. 173).

41 Δεν πρέπει να συγχέεται με τον Λεμπίπ Μεχμέτ Εφέντη (1203-1284 [1788/89-1867/68]· βλ. Götz 1968, 154, αρ. 225).

42 Βλ. Gibb 1900-1909, τ. 4, 159 κ.ε.· *EP*, s.v. “Kâni, Abû Bakr” (J. R. Walsh).

Γιος του Ταχμισσί Μεχμέτ Εφέντη, παλιά ντεφτερντάρη Κρήτης, έγινε μετά το θάνατο του πατέρα του αγάς των εθελοντών της αριστερής πτέρυγας (*ağayî gönüllüyân-i yesâr*). Λίγο μετά πούλησε την περιουσία του και το αξιωμα του (*ağalığımı dahî fürûht edüb*) και πήγε με την οικογένειά του στην Κωνσταντινούπολη, όπου διορίστηκε στην προσωπική φρουρά του σουλτάνου (*silahşor-i hassa*) και στην ακολουθία του Γκιριντί (Κρητικού) Γιουσούφ Αγά, κεχαγιά της Βαλιντέ Σουλτάνας (από άλλες πηγές, γνωρίζουμε ότι ο Αγάς ήταν και συγγενής του). Στάλθηκε ως φοροσυλλέκτης στη Χίο, και κατόπιν στο Βελιγράδι· δύο χρόνια μετά στάλθηκε ως πρεσβευτής στην Ευρώπη, όπου και πέθανε. Ο Νουρί σημειώνει ότι δεν γνώριζε Αραβικά, είχε όμως καλές γνώσεις Περσικών· λόγω του ελεύθερου και χαλαρού χαρακτήρα του, είχε τη φήμη αιρετικού (*beyn al-ehâlî töhmet-i zındıka ile müttehim*).⁴³

Ο Σουλεϊμάν Τσαούσογλου Χατζή Ιμπραήμ, ή Μπεσίμ Εφέντης (H 229b-230a, B 101b), ήταν γιος ενός γενιτσάρου των Χανίων. Ήταν αρωματοπώλης και γραφέας αιτήσεων (*attârlık ve arzuhâlcilik ihtiyâr edüb*), συνδυάζοντας πιθανότατα δύο επαγγέλματα σε ένα κατάσταση. Όταν ωστόσο επέστρεψε από το ιερό προσκύνημα, σχετίστηκε με κάποιους «γλεντζέδες» (*yârân-i safâ*) και συνήθισε το κρασί. Έγινε μέθυσος και τελικά πέθανε το 1201 (1786/7). Σύμφωνα με τον Νουρί, τα ποιήματά του ήταν «πνευματώδη, αν και χωρίς κανόνες» (*kavâ'idsiz ancak letâ'ifden hâlî değildir*)· δεν παραθέτει ωστόσο δείγματα της ποίησης αυτής.⁴⁴

Ο Λαγουμτζιμπασιζαντέ Χατζή Σεΐχ Αχμέτ Εφέντης, γνωστός και ως Μεαμπί (H 230a-b, B 102a) ή Μεαλί (κατά το χφ. του Τσορούμ) φαίνεται να ήταν μια εξέχουσα μορφή του κρητικού σουφισμού. Γεννημένος στο Χάνδακα, στράφηκε νέος προς το μυστικισμό, εντασσόμενος όπως φαίνεται στην αδελφότητα των Καντιρήδων, και πήγε στη Μεδίνα, όπου έγινε μαθητής του Σεΐχ Σεμμιάς Καντιρή.⁴⁵ Κατόπιν επέστρεψε στο Χάνδακα, όπου έγινε επικεφαλής του τεκέ της πόλης.⁴⁶ Πέθανε από πανώλη το 1213 (1798/9), πιθανότατα κατά

43 Ο Αζίζ Αλή Εφέντης πέθανε το 1798 στο Βερολίνο. Βλ. Χιδίρογλου 1972, 467-69· *ΙΑ*, λ. "Aziz Efendi" (M. C. Baysun-A. H. Tanpınar). Με το όνομα Αζίζ Αλί Αγάς αναφέρεται ως μουτεβελής (διαχειριστής) του βακουφιού που αφιέρωσε ο πρώην διοικητής Κρήτης Κιαμίλ Αχμέτ Πασάς στο τζαμί του Ντεφτερντάρη Αχμέτ Πασά στο Χάνδακα στις 15 Ρετζέπ 1176 (30/1/1763): βλ. Καραντζίκου-Φωτεινού 2003, 467 (αρ. 920).

44 Βλ. όμως Kurtoglu 2006, 86-87 σημ. 54, όπου παρατίθενται στίχοι του Μπεσίμ Εφέντη.

45 Η αδελφότητα των Καντιρή είχε ισχυρή παρουσία στα Βαλκάνια από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα και εξής. Πρβλ. *ΕΡ*, λ. "Tarika.6.b" (N. Clayer - A. Popovic)· Clayer 1994, 239. Οι Καντιρήδες της Κρήτης φαίνεται να είχαν στενούς δεσμούς με τη Μεδίνα· σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί, ο τεκές τους στο Χάνδακα ιδρύθηκε από τον Σαλίχ, ένα δερβίση από τη Μεδίνα. Βλ. Kahraman - Dağlı - Dankoff 2003, 229 (φ. 315b) και πρβλ. Χιδίρογλου 1970, 227-28.

46 Για τον τεκέ των Καντιρήδων στο Χάνδακα πρβλ. και Sohrgweide 1974, 160 (αρ. 191), όπου καταλογογραφείται ένα ενδιαφέρον ίχνος για τη βιβλιοθήκη του τεκέ και τη μοίρα της: κάποιος Μεχμέτ Ρατζίπ, γιος του Αγά Χατζή Μεχμέτ Εμίν ελ-Καντιρή, δώρησε το 1792 ένα

την ίδια επιδημία που σκότωσε και τον Χαφίζ Ιμπραήμ Εφέντη (βλ. παραπάνω). Εκτός από τη συλλογή των ποιημάτων του (*dîvân*), έγραψε και ένα βιβλίο με τον τίτλο *Musaffî*, «παρόμοιο με το *Muhammediyye*».⁴⁷

Ακολουθεί ο Κιάμι Γιαχιά Εφέντης (H 230b-234b, B 102a-106a), προσωπικός φίλος του Νουρί και βιογράφος του, όπως σημειώσαμε και παραπάνω. Γεννήθηκε στο κάστρο της Σούδας και ήταν γιος του γραμματικού των σουλτανικών βακουφιών Μολλά Εβλιγιά. Το 1202 (1787/8) μετακόμισε στα Χανιά για να συνεχίσει τις σπουδές του· εκεί γνωρίστηκε με τον Νουρί. Ήταν ικανός καλλιγράφος και, σύμφωνα με τον φίλο του, ποιητής χωρίς όμοιό του από την εποχή του Ακοβαλιζαντέ Χατέμ Εφέντη.⁴⁸ Επί εννέα χρόνια υπηρέτησε ως γραμματικός του τελωνείου (*gümruk kitâbeti*) στα Χανιά. Στις αρχές Μουχαρέμ 1217 (Μάιος 1802) ετοιμαζόταν να φύγει για την Κωνσταντινούπολη· όπως σημειώσαμε παραπάνω, η χρονολογία αυτή αποτελεί *terminus post quem* για τη σύνθεση του κειμένου του Νουρί.

Τέλος, ο Σερίφ Μεχμέτ Αγάς (H 234b-235a· παραλείπεται στο χφ. του Βερολίνου) ήταν γιος του Μπαζιργκάν Ισμαΐλ Αγά, συγγενή του νακιμπουλεσράφ της Λάρισας. Το 1217 (1802/3) βρέθηκε στα Χανιά, ως κεχαγιάς του Ιζντινλί Μπειζαντέ Μεχμέτ Πασά. Έγραψε ποιήματα με το ψευδώνυμο Σερίφ Αγάς.

III. Σχολιασμός του κειμένου

Το μεγάλο ενδιαφέρον που παρουσιάζει το κείμενο του Νουρί από πολλές πλευρές είναι προφανές. Η σημασία του για τη μελέτη των δερβισικών δικτύων της Κρήτης (συμπεριλαμβανομένων αναφορών σε αδελφότητες οι οποίες δεν αναφέρονται από άλλες πηγές, όπως οι Ουβείσή) κίνησε το ενδιαφέρον της Nathalie Clayer και του Alexandre Popovic, οι οποίοι το χρησιμοποίησαν πρόσφατα σε ανακοίνωσή τους στο 6^ο Διεθνές Συμπόσιο του Τμήματος Τουρκικών Σπουδών του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών.⁴⁹ πολύτιμες είναι και

βιβλίο μυστικιστικού περιεχομένου στον τεκέ. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι τμήμα των βιβλιοθηκών των κρητικών τεκέδων κατέληξε σε γερμανικές συλλογές, μεταξύ των οποίων ίσως και οι 'Βιογραφίες' του Βερολίνου.

47 Πρόκειται για το διάσημο και πολύ διαδεδομένο έργο κατήχησης του Μπιργκιβί Μεχμέτ Εφέντη (1523-1573), *Tarikat-i Muhammediye*. Έργα του Μπιργκιβί σώζονται και σε ελληνική μετάφραση, συνταγμένη καθώς φαίνεται στο τουρκογιαννιώτικο περιβάλλον κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα· βλ. Theodoridis 1974· Κοτζαγεώργης 1997, 70-71.

48 Ο Χατέμ Αχμέτ Εφέντης ή Ακοβαλιζαντέ, γνωστός σχετικά ποιητής, ήταν οπαδός του Νακομιπεντή σείχη Γεκντέστ Αχμέτ Τζεβριγιανί της Μέκκας· πέθανε στη Λάρισα το 1168 (1754). Βλ. Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 174-75. Δεν είναι σαφές γιατί ο Νουρί τον είχε σε τόση υπόληψη· ίσως η δερβισική του φήμη έπαιξε κάποιο ρόλο, ίσως και οι σχέσεις του Νουρί με τη Λάρισα.

49 Υπό δημοσίευση στα πρακτικά του 6^{ου} Διεθνούς Συμποσίου του Προγράμματος Τουρκικών

οι πληροφορίες για τα δερβισικά κέντρα άλλων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το γεγονός ότι ο Σαλατζιζαντέ Σεΐχ Μουσταφά Εφέντης, για παράδειγμα, γιος ο ίδιος του Χαλβετή σείχη των Χανίων, στάλθηκε από τον Τζελβετή σείχη του Σκούταρι ως τοποτηρητής (*halife*) του στα Χανιά, μας λέει πολλά για την κληρονομική διαδοχή στους τεκέδες, τις μεταπηδήσεις μεταξύ διαφορετικών αδελφοτήτων και τα δίκτυα ορισμένων από αυτές στα οθωμανικά εδάφη του ύστερου 18^{ου} αιώνα.⁵⁰

Εννοείται ότι οι 'Βιογραφίες' δεν εξαντλούν τους μουσουλμάνους κρητικούς ποιητές, ή και λογίους γενικότερα, του 18^{ου} αιώνα. Αν μη τι άλλο, προβληματίζει η απουσία Ρεθυμνίων ποιητών· ξέρουμε για παράδειγμα έναν Μπεκτασή ποιητή ονόματι Ρεσμί Αλή Μπαμπά, ο οποίος πέθανε στο Ρέθυμνο το 1220 (1805/6), και μάλιστα χάρη σε χρονόγραμμα του Σαλατζιζαντέ Μουσταφά Εφέντη.⁵¹ Ο μικρός σχετικά αριθμός ποιητών από το Χάνδακα μπορεί ίσως να αποδοθεί στον τοπικισμό του Νουρί. Από άλλες πηγές μαθαίνουμε ορισμένα ονόματα, όπως του ποιητή Μπιρρί, που ήταν κεχαγιάς του διοικητή Χανίων και Ρεθύμνου Εσάτ Πασά (πέθ. 1139/1726), επίσης ποιητή με το ψευδώνυμο Χασίμ.⁵² ή του Σιρρί Ιμπραήμ Εφέντη από το Σκούταρι, που πέθανε όντας ντεφτερντάρης Κρήτης το 1111 (1699/1700).⁵³ Άλλος ένας ποιητής από τα Χανιά, με το ψευδώνυμο Χανιαλί Βεχμπί, έγραψε ένα χρονόγραμμα για τον ίδιο τον Νουρί, στο οποίο τονίζει την ένταξη του τελευταίου στους Τζελβετήδες δερβίσηδες.⁵⁴ Στο κείμενο του Νουρί διαβάζουμε ονόματα ποιητών ή διδασκάλων κάποιας περιωπής, για τους οποίους δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε: λόγου χάριν, ο Τοκαντί Μεχμέτ Εφέντης, δάσκαλος του Χατζή Χαφίζ Αμπντουλχαμίτ Εφέντη στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Το ίδιο ισχύει για τον Σεχρί Τσελεμπή⁵⁵

Σπουδών του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών/Ι.Τ.Ε. (*Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI: A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*).

50 Στο ίδιο.

51 Kurnaz, Tatci και Aydemir 2000, 44-45, 126. Δεν είναι σαφές αν ο ποιητής Ισμαΐλ, γνωστός με το ψευδώνυμο Ρεσμί, καταγόταν από το Ρέθυμνο (απ' όπου και θα πήρε το προσωνύμιό του). Η βιογραφία του αναφέρει ότι καταγόταν από τα Βαλκάνια (*Rûmeli cânibinden*) και ήταν σείχης των Χαλβετί. Πέθανε το 1109 (1697/98). Βλ. Sâlim Efendi 2005, 349. Σχεδόν σύγχρονός του, ο ποιητής και γραμματικός των γενιτσάρων Ζαρίφ Μεχμέτ Εφέντης Ισταμπούλι γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και πέθανε το 1115 (1703/4) στο Ρέθυμνο: Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 446· Sâlim Efendi 2005, 475-76.

52 Schmidt 2002, 442-45. Ωστόσο, κατά τον Süreyya 1996, 496, λ. "Es'ad Paşa", το ψευδώνυμό του ήταν Χιτζρί. Ο Μπιρρί ταυτίζεται ενδεχομένως με τον Ιμπραήμ Αγά, που αναφέρεται ως τέως κεχαγιάς του Εσάτ Πασά σε έγγραφο του ιεροδικείου Χάνδακα με ημερομηνία 1725: Σταυρινίδης 1984, 167.

53 Σύμφωνα με τον Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 351. Βλ. και Babinger 1927, 233-34 (n° 203).

54 Kappeler 1996, 94· Kurtoğlu 2006, 16-17.

55 Ταυτίζεται πιθανότατα με τον Σοχρέτ, ο οποίος έγραψε ένα ποίημα για τον εκτελεσμένο Χαζινεντάρ Αλί Πασά, διοικητή του Χάνδακα. Βλ. Schmidt 2002, 444. Παραμένει ασαφής η ταυτότητα του Χαζινεντάρ Αλί Πασά. Ίσως πρόκειται για τον Μορεβί Χατζή Αλί Πασά,

και τον Σεζαΐ Χασάν Εφέντη, για τους οποίους το μόνο που ξέρουμε είναι πως ανήκαν στον ίδιο κύκλο με τον Βατζίτ Εφέντη και τον Αχμέτ Μπέη, τον πατέρα του Νουρί, κατά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Αξιοσημείωτη είναι η μικρασιατική καταγωγή κάποιων από τα μέλη αυτής της ελίτ: θυμίζω τον Μεχμέτ Εφέντη από το Τοκάτ⁵⁶ και τον Ναχιφί Εφέντη από το Χαρπούτ. Και οι δύο ανήκουν στην πρωιμότερη φάση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη· είναι ελκυστικό να υποθέσουμε ότι από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά η τοπική «πνευματική» ελίτ ήταν σε μεγάλο βαθμό αυτόχθονη (δεύτερης γενιάς τουλάχιστον). Πράγματι, ανεξάρτητα από το αν η μακρινή λίγο πολύ καταγωγή των οικογενειών αυτών ήταν κρητική, η ίδια η ύπαρξη ενός έργου όπως οι 'Βιογραφίες' δείχνει μια ορισμένη αυτοσυνείδηση του νησιού.⁵⁷ Ο Νουρί ήταν εμφανώς περήφανος για τους συμπατριώτες του, ιδίως μάλιστα για όσους είχαν γεννηθεί ή δράσει στην πόλη του. Σαφώς αυτή η αυτοσυνείδηση των πόλεων δεν είναι μοναδικό φαινόμενο της Κρήτης: ήδη στα μέσα του 16^{ου} αιώνα ο ποιητής Λατιφί από την Κασταμονή, συγγραφέας ενός περίφημου βιογραφικού λεξικού, κατηγορήθηκε ότι είχε αποδώσει σε υπερβολικά πολλούς ποιητές καταγωγή από την πατρίδα του, με αποτέλεσμα το έργο του να αναφέρεται και ως 'Βιβλίο της Κασταμονής' (*Kastamonu-nâme*).⁵⁸ Από την άλλη, φαίνεται πως οι περισσότερες από τους ποιητές μας ανήκαν στον ίδιο «φιλολογικό» κύκλο (κάτι που θα εξηγούσε και την επιλεκτικότητα των 'Βιογραφιών'). Κατά καιρούς γράφουν ο ένας χρονογράμματα για τον άλλο (π.χ. ο Σαλατζιζαντέ Σεΐχ Μουσταφά Εφέντης για τον Χαφίζ Αμπντουλχαμίτ, ή ο Ναχιφί για τον Μπιναμάζ Αχμέτ Εφέντη), ενώ τουλάχιστον πέντε ποιητές (Σαλατζιζαντέ, Σαμί Εμπού Μπεκίρ Πασάς, Σαμπρί Εμίν Εφέντης, Χιφζί Ιμπραήμ Εφέντης και Κιαμί Παχγιά Εφέντη) γνωρίζονταν με τον συγγραφέα.

Όσον αφορά την κοινωνική προέλευση της πνευματικής αυτής ελίτ, ας σημειώσουμε ότι από τους δεκατέσσερις ποιητές κρητικής καταγωγής, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του Νουρί (και χωρίς να συνυπολογιστούν μέλη της διοικητικής ελίτ που κάποια στιγμή υπηρέτησαν στο νησί, όπως ο Σαμί Εμπού Μπεκίρ Πασάς και ο Βατζίτ Εφέντης), τρεις ήταν σείχηδες δερβισικών τεκέ-

ο οποίος φαίνεται να πέθανε στην Κρήτη πριν το 1148 (1735/36). Πρβλ. Σταυρινίδης 1984, 206 σημ..

56 Δεν πρέπει να συγχέεται με τον Εμίν Μεχμέτ Τοκαντί από το Ντιαρμπακίρ, της αδελφότητας Νακσμπεντί, ο οποίος πέθανε το 1158 (1745). Βλ. Mehmed Tâhir 1972, τ. 1, 89-90.

57 Ο Nicolas Vatin, χρησιμοποιώντας ένα μεγάλο *corpus* επιτύμβιων στηλών από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μελέτησε μια τάση των επαρχιακών ελίτ, τουλάχιστον από το 18^ο αιώνα, να τονίζουν την καταγωγή τους και την ένταξή τους σε κάποια τοπική «αριστοκρατία» (*hanedanından, eşrafından*). Βλ. Vatin 2005.

58 Gibb 1900-1909, τ. 3, 161. Για άλλο ένα παράδειγμα αυτής της αστικής αυτοσυνείδησης, πρβλ. την ιστορία της Αθήνας που συνέθεσε ένας καδής της πόλης στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα: Orhonlu 1973-1974.

δων, τρεις στρατιωτικοί αξιωματούχοι, ή στρατιωτικής προέλευσης (Αζίζ Αλή Εφέντης, Μπεσίμ Εφέντης, Νουρί), ένας ανήκε στο μηχανισμό της τοπικής γραφειοκρατίας (Κιαμί Γιαχγιά Εφέντης) και τρεις ήταν ουλεμάδες, δηλαδή ιμάμηδες, μουφτήδες ή καθηγητές. Εκείνο που είναι αξιοπρόσεκτο, όσον αφορά τους τελευταίους, είναι το γεγονός ότι φαίνεται να μην τα πήγαιναν πολύ καλά με τον πληθυσμό. Ο Χατζή Χαφίζ Αμπντουλχαμίτ Εφέντης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη θέση του λόγω των «κακών συνναστροφών» του· το ίδιο συνέβη στον Χατζή Μεχμέτ Εφέντη Τασκεντί για αδιευκρίνιστους λόγους· όσο για το δάσκαλο του Νουρί, τον Χαφίζ Ιμπραήμ Εφέντη, αναγκάστηκε να φύγει εντελώς από τα Χανιά μαζί με την οικογένειά του, εξαιτίας των απροσδιόριστων «παρενοχλήσεων» που δεχόταν στην πατρίδα του. Θα μπορούσαμε άραγε να συμπεράνουμε την ύπαρξη μιας γενικότερης έντασης μεταξύ των ουλεμάδων και των ντόπιων, ή ίσως ειδικότερα των τοπικών ελίτ; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό απαιτεί περαιτέρω έρευνα, ιδίως στα ιεροδικαστικά κατάστιχα. Ας σημειώσουμε προς το παρόν τη σχετικά συχνή παρουσία “αποκλίνοντων” ατόμων μεταξύ των ποιητών, ακολουθώντας μια μακρά παράδοση της οθωμανικής λογοτεχνίας.⁵⁹ Αν ο Χικμετί Αχμέτ Εφέντης ήταν γνωστός ως «απροσεύχτος» (Μπιναμάζ) λόγω των δερβισικών πρακτικών του, ο «μέθυσος» Μπεσίμ Εφέντης απέκλινε ακόμα περισσότερο από τους κανόνες· ακόμα και η ποίησή του χαρακτηρίζεται «χωρίς κανόνες». Ίσως μπορεί να γίνει ένας συσχετισμός με το γεγονός ότι πρόκειται για το μοναδικό εκπρόσωπο της εμποροβιοτεχνικής τάξης στην πνευματική και κοινωνική αυτή ελίτ.

Ένα τελευταίο σημείο που πρέπει να τονίσουμε είναι η διγλωσσία της μουσουλμανικής ελίτ της Κρήτης.⁶⁰ Αναρωτιέται κανείς ποια ήταν η μητρική γλώσσα των ανθρώπων αυτών· ήταν τουρκόφωνοι που ενδεχομένως να έμαθαν και Ελληνικά «στο δρόμο», ή απέκτησαν γνώσεις Τουρκικών και Αραβικών στους μεντρεσέδες και στα ταξίδια τους; Εννοείται ότι αξιωματούχοι που έρχονταν στην Κρήτη από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας δεν θα γνώριζαν το τοπικό ιδίωμα, αν και κατά το 19^ο αιώνα Αλβανοί αξιωματούχοι από την Ήπειρο, που γνώριζαν Ελληνικά, στέλνονταν συνήθως σε ελληνόφωνες περιοχές.⁶¹ από την άλλη, αντίθετα με τον αγροτικό μουσουλμανικό πληθυσμό της υπαίθρου που μιλούσε Ελληνικά σχεδόν αποκλειστικά, τα ανώτερα τουλάχιστον στρώματα του αστικού πληθυσμού πρέπει να γνώριζαν καλά τα Οθωμανικά Τουρκικά. Άνθρωποι του είδους των λογίων που περιγράφονται στις ‘Βιογραφίες’ του Νουρί διάβαζαν αραβικά νομικά συγγράμματα και έγραφαν ποιήματα στο δύσκολο περσοτουρκικό ιδίωμα της οθωμανικής λυρικής ποίησης· συχνά ταξίδευαν σε μακρινές λίγο-πολύ πόλεις, όπως την Κωνσταντινούπολη, το Ναύπλιο ή τη Μεδίνα, συνάπτοντας σχέσεις με ποιητές, αξιωματούχους

59 Βλ. για παράδειγμα *ΕΓ*, λ. “Rind” (J. T. P. de Bruijn)· Andrews - Kalpaklı 2005, *passim*.

60 Για τη χρήση των οθωμανικών τουρκικών ως γλώσσα των τοπικών ελίτ πρβλ. Hazai 2005.

61 Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Nathalie Clayer για αυτή την παρατήρηση.

και σεΐχηδες. Ωστόσο, όσοι είχαν βαθιές ρίζες στην Κρήτη πρέπει να μιλάγαν και Ελληνικά, είτε λόγω της αυτόχθονης ενδεχομένως καταγωγής τους, είτε λόγω των καθημερινών επαφών τους με τους ελληνόφωνους μουσουλμάνους του νησιού. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο έγραψε ο Νουρί και το *Tuhfe*, το έμμετρο λεξικό που αναφέραμε παραπάνω: Όλοι στην Κρήτη μιλούσαν Ελληνικά, παρατηρεί, ιδίως δε στα χωριά τα Τουρκικά ήταν άγνωστη γλώσσα (*rûmîdur Giridde söylenen... bâ-husûs köylerde türkçe yok bilür*)· οι μορφωμένοι φίλοι λοιπόν του συγγραφέα, οι περισσότεροι δάσκαλοι ή γραμματικοί των Χανίων (*hacegândan ekseri küttâbdan*), τον έπεισαν, σύμφωνα με τον ισχυρισμό του, να γράψει αυτό το έργο για να τους βοηθήσει να καταλαβαίνουν το ντόπιο πληθυσμό.⁶² Το λεξικό φαίνεται όντως σχεδιασμένο για να χρησιμοποιείται από τουρκόφωνους, και όχι το αντίστροφο· πράγματι, ο βιογράφος του Νουρί, ο Κιαμί Γιαχιά, γράφει ρητά (H 239b, B 109b) ότι προοριζόταν για τη διδασκαλία των Ελληνικών, *ta'allüm-i lisân-i rûmî için*. Οι 'Βιογραφίες' μάς δίνουν ένα ακόμα παράδειγμα της διγλωσσίας της ελίτ: τον Χαφίζ Ιμπραήμ Εφέντη ή Χιφζί, δάσκαλο Περσικών και συγγραφέα ποιημάτων στα Αραβικά, τα Περσικά, τα Τουρκικά και τα Ελληνικά (παράδοση που όπως ο ίδιος ο Νουρί σημειώνει στο λεξικό του ξεκινά ήδη από τον Μεβλανά Τζελαλεντίν Ρουμί, τον ιδρυτή των Μεβλεβήδων⁶³). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει μια πληροφορία που μας δίνει ο Μπουρσαλί Μεχμέτ Ταχίρ Μπέης, ο οποίος αναφέρει πως ο Σαμπρί Εφέντης, ο τυφλός ποιητής του Ναυπλίου (βλ. παραπάνω) είχε επίσης γράψει ποιήματα στα Τουρκικά, τα Περσικά και τα Ελληνικά.⁶⁴ Αυτό υποδεικνύει πως η διγλωσσία της πνευματικής ελίτ δεν ήταν αποκλειστικό χαρακτηριστικό της Κρήτης. Επιπλέον, αξιοσημείωτοι είναι οι δεσμοί μεταξύ των διγλωσσων λογίων της περιφέρειας, εν μέρει εξαιτίας της κινητικότητας της οθωμανικής διοικητικής ελίτ.⁶⁵

Συμπερασματικά μπορούμε να τονίσουμε και πάλι τη σημασία των 'Βιογραφιών' του Οσμάν Νουρί, καθώς και άλλων παρόμοιων κειμένων, για τη μελέτη του οθωμανικού πολιτισμού στην Κρήτη. Μια προσωπογραφική ανάλυση της οθωμανικής πνευματικής και θρησκευτικής/διοικητικής ελίτ απαιτεί φυσικά τη συστηματική διερεύνηση περισσότερων πηγών, όπως είναι τα ιεροδικαστικά κατάστιχα ή οι επιτύμβιες στήλες του νησιού. Η κατάσταση της έρευνας υπόσχεται πολλά.⁶⁶ μπορούμε να ελπίζουμε ότι σύντομα θα γνω-

62 Kappler 1996, 96, 102-3.

63 Όπ.π. και 104.

64 Mehmed Tâhir 1972, τ. 2, 384. Πρβλ. στο ίδιο, 203, όπου αναφέρεται μια έμμετρη ελληνική μετάφραση των ποιημάτων του σπουδαίου μεβλεβή ποιητή Σαχιντί Ιμπραήμ Ντεντέ (πέθ. 1550/51).

65 Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Porovic 1992, 432.

66 Σταυρινίδης 1985, Καραντζίκου-Φωτεινού 2003· όσον αφορά το τελευταίο έργο, το πρόγραμμα της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου για την έκδοση περιλήψεων των κωδίκων του ιεροδικείου Χάνδακα συνεχίζεται υπό την εποπτεία της Ε. Α. Ζαχαριάδου.

ρίζουμε περισσότερα στοιχεία για τις τοπικές πνευματικές και κοινωνικές ελίτ της οθωμανικής περιφέρειας, μουσουλμανικές και μη.

Μαρίνος Σαρηγιάννης

Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/Ι.Τ.Ε.
Τ.Θ. 119, 74 100 Ρέθυμνο
marinos_sar@yahoo.com
sarigiannis@phl.uoc.gr

Ήδη ένας δεύτερος τόμος, που περιλαμβάνει τις περιλήψεις των εγγράφων του Πέμπτου Κώδικα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου, είναι υπό έκδοση. Ένα παρόμοιο πρόγραμμα έχει αναλάβει στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ο Α. Αναστασόπουλος σχετικά με τις οθωμανικές επιτύμβιες στήλες του Ρεθύμνου· βλ. τη σχετική ανακοίνωσή του στα πρακτικά του 6^{ου} Συμποσίου του Ι.Μ.Σ. (*Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840*, όπ.π.). Ορισμένες επιτύμβιες στήλες από το Χάνδακα έχουν δημοσιευτεί (δυστυχώς με λάθη) από τον Χιδίρογλου 1985.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αποστίτου, Μ. 1971. Η πνευματική ζωή εις το Ηράκλειον από το 1210 μέχρι σήμερα. Στο: Σπανάκης, Στ. (επιμ.), *Το Ηράκλειον και ο νομός του. Ηράκλειον/Αθήνα: Νομαρχία Ηρακλείου*, 215-226.
- Δετοράκης, Θ. 1977. Γεωργίου Νικολετάκη Χρονικά Σημειώματα, *Κρητολογία*, 5: 113-138.
- Καραντζίκου, Ε. – Φωτεινού, Π. 2003. *Ιεροδικείο Ηρακλείου, Τρίτος Κώδικας (1669-1673 και 1750-1767)*, Ε. Α. Ζαχαριάδου (επιμ.). Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Κοτζαγεώργης, Φ. 1997. *Το Ισλάμ στα Βαλκάνια. Ένα ελληνόφωνο μουσουλμανικό χειρόγραφο από την Ήπειρο του 18^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών.
- Μαρκομιχελάκη, Α. Μ. 2004. Οι ποιητές του Χάνδακα (14^{ος}-18^{ος} αι.), Γιγούρτάκης, Ν. Μ. (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο: Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων & Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, 269-311.
- Πεπονάκης, Μ. 1997. *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*. Ρέθυμνο: Νέα Χριστιανική Κρήτη.
- Σπανάκης, Στ. 1991. *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τόμ. Α', Ηράκλειο: Γ. Δετοράκης.
- Σταυρινίδης, Ν. Σ. 1984. *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Δ': 1715-1752. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- _____. 1985. *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Ε': 1752-1765. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Φωτεινού, Π. 2005. Παρατηρήσεις για την οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Χάνδακα σύμφωνα με κληρονομικά έγγραφα (1750-1760), *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 61-75.
- Χιδίρογλου, Π. 1970. Αγιολατρεία και μοναχική ζωή των Τούρκων εν Κρήτη, *Κρητικά Χρονικά* 22/1, 211-35.
- _____. 1972. Σημαινόντες Τουρκοκρήτες, *Κρητικά Χρονικά* 24/2, 465-76.
- _____. 1981. Εξισλαμισμοί στην Κρήτη, *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, 336-50.
- _____. 1985. Οθωμανικές επιγραφές της Κρήτης (πέτρες τάφων, τεμενών,

- κρηγών και κτιρίων), *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 247-60.
- _____. 1993. Ανέκδοτο χειρόγραφο ποίημα για τη γέννηση του Προφήτη Μωάμεθ σε κρητική διάλεκτο, *Συμβολή στην ελληνική τουρκολογία*, τ. 2. Αθήνα: Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, 183-219.
- Anastasopoulos, A. (επιμ.) 2005. *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V: A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*. Rethymno: Crete University Press.
- Andrews, W. - Kalpakli, M. 2005. *The Age of Beloveds. Love and the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society*, Durham/London: Duke University Press.
- Babinger, F. 1927. *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Canbakal, H. 2005. On the 'Nobility' of Provincial Notables. Στο: Anastasopoulos (επιμ.) 2005, 39-50.
- Clayer, N. 1994. *Mystiques, Etat & Société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*. Leiden/New York/Köln: E. J. Brill.
- Dedes, G. 2000. Was there a Greek *Aljamiado* Literature?. Balım-Harding, Ç. και Imber, C. (επιμ.), *The Balance of Truth. Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*. Istanbul: Isis, 83-98.
- Fotic, A. 2005. Belgrade: A Muslim and Non-Muslim Cultural Centre (Sixteenth-Seventeenth Centuries). Στο: Anastasopoulos (επιμ.) 2005, 51-75.
- Gibb, E. J. W. 1900-1909. *A History of Ottoman Poetry*, London: Trustees of the "E. J. W. Gibb Memorial".
- Götz, M. 1968. *Türkische Handschriften. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland*, Bd. XIII, Teil 2. Wiesbaden: Steiner.
- _____. 1979. *Türkische Handschriften. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland*, Bd. XIII, Teil 4. Wiesbaden: Steiner.
- Gradeva, R. 2005. Towards a Portrait of 'The Rich' in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670s. Στο: Anastasopoulos (επιμ.) 2005, 149-99.
- Greene, M. 2005. *Κρήτη: Ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, μετάφρ. Ε. Γκαρά - Θ. Γκέκου. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Hazai, G. 2005. La langue turque dans les provinces de l'Empire Ottoman et l'attitude des élites locales envers celle-ci: Le cas de la Hongrie. Στο: Anastasopoulos (επιμ.) 2005, 3-9.

- İnal, İ. M. K. 1988. *Son Asır Türk Şairleri* (πρώτη έκδοση 1930-1942). İstanbul.
- Kafadar, C. 1994. *Asiye Hatun: Rüya mektupları*, İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Kahraman, S. A. – Dağlı, Y. – Dankoff, R. (επιμ.) 2003. *Evliya Çelebi Seyahat-nâmesi, 8. kitap*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kappler, M. 1996. Fra religione e lingua/grafia nei Balcani: i musulmani grecofoni (XVIII-XIX sec.) e un dizionario rimato ottomano-greco di Creta, *Oriente Moderno* n.s. XV (LXXVI), 3, 79-112.
- Kunt, M. İ. 1983. *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York: Columbia University Press.
- Kurnaz, C. – Tatçı, M. – Aydemir, Y. 2000. *Giritli Salacıoğlu Mustafa Celvetî: Dîvan*. Ankara: Akçağ.
- Kurtoğlu, O. (επιμ.) 2006. *Nuri Osman Hanyevi: Girit Şairleri (Tezkire-i şu'ara-yi cezire-i Girid)*. Ankara: Akçağ.
- Levend, A. S. 1956. *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lewis, B. 1982. *The Muslim Discovery of Europe*, New York: W. W. Norton.
- Mehmed Tâhir Bey, Bursalı 1972. *Osmanlı Müellifleri*, A. F. Yavuz - İ. Özen (επιμ.). İstanbul: Meral Yayınevi.
- Orhonlu, C. 1973-1974. Bir Türk kadısının yazdığı Atina tarihi (*Târih-i Medinetü'l-hükemâ*), *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3, 119-36.
- Özbayrı, K. – Zakhos-Papazakhariou, E. 1976. Documents de tradition orale des turcs d'origine crétoise. Documents relatifs à l'Islam crétois I, *Turcica* 8/1, 70-86.
- Popovic, A. 1971. La littérature ottomane des musulmans yougoslaves, essai de bibliographie raisonnée, *Journal asiatique* CCLIX, 3-4, 309-76.
- _____. 1992. Ecrivains balkaniques et lettres ottomanes à l'époque de Soliman, Veinstein, G. (επιμ.), *Soliman le Magnifique et son temps. Actes du Colloque de Paris, 7-10 mars 1990*. Paris: Documentation française, 425-432.
- Sâlim Efendi, Mehmed Emin 2005. *Tezkiretü'ş-şu'arâ*, İnce, A. (επιμ.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Schmidt, J. 2002. *Catalogue of Turkish manuscripts in the Library of Leiden University and other collections in the Netherlands*, v. 2. Leiden.
- Sohrweide, H. 1974. *Verzeichnis der orientalisches Handschriften in Deutschland*, Bd. XIII, Teil 3. Wiesbaden: Steiner.

- Strauss, J. 1996. Graeco-turcica: die Muslime in Griechenland und ihr Beitrag zur osmanischen Kultur. Lauer, R. - Schreiner, P. (επιμ.), *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa-Kommission, 28.-31. Oktober 1992*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 325-351.
- Süreyya, M. 1996. *Sicill-i Osmanî*, Akbayan, N. (επιμ.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tatçı, M. - Kurnaz, C. - Aydemir, Y. 2001. *Giritli Salacıoğlu Mustafa ve Mesnevileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Theodoridis, D. 1974. Birgivi's Katechismus in griechisch alhamiadischen Übersetzung, *Südost-Forschungen*, 33, 307-310.
- Triantafyllidou-Baladié, Y. 1986. Les objets de première nécessité et les signes distinctifs de richesse dans le mode de vie de la société ottoman en Crète aux XVIIe et XVIIIe siècles, *Inventaires après-décès et ventes de meubles, Apports à une histoire de la vie économique et quotidienne XIVe-XIXe siècle*, Congrès International d'histoire économique, Berne, 347-359.
- Vatin, N. 2005. Aperçu sur la mobilité des élites ottomanes musulmanes locales d'après les stèles funéraires. Στο: Anastasopoulos (επιμ.) 2005, 11-30.
- Zâkir Şükrî Efendi 1980. *Die Istanbuler Derwisch-Konvente un ihre Scheiche (Mecmûa-i tekaya) (nach dem Typoskript von Mehmet Serhan Tayşi herausgegeben, eingeleitet und mit Indizes versehen von Klaus Kreiser)*. Freiburg im Breisgau: Klauss Schwarz Verlag.

A Source on Cultural Life of Eighteenth-Century Ottoman Crete

MARINOS SARIYANNIS

Summary

AFTER Crete was conquered by the Ottoman Empire during the long Cretan War (1645-1669), the Greek-speaking *literati* followed their Venetian overlords in abandoning the island, resulting thus in an abrupt stop to the rich literary tradition that had flourished theretofore. A large minority of the population converted to Islam, while the ruling administrative elite was for the most part constituted by Turkish-speaking officials, janissaries and judges sent from other parts of the Empire. The source studied here pertains to this elite, as it sheds light to its cultural pursuits and achievements; namely, I examine Osman Nuri Hanyevi's "Biographies of Cretan poets" (*Tezkere-i şu'arâ-yı cezîre-i Girid*), written shortly after 1802 and preserved in two manuscripts, one of which (from Çorum, Turkey) has been recently published while the other is kept in Berlin. Osman Nuri narrates the life of 19 poets, most of whom were born or had lived in Crete (mostly Khania/Hanya, his native town). Among them one can find prominent figures of Ottoman Sufism, such as Salacızade Şeyh Mustafa Efendi; dissident dervishes and janissaries; low- and middle-rank ulema, such as *müftis* or provincial teachers; governors and their secretaries. Some of them clearly knew also Greek, as Osman Nuri himself did (he was also the author of a rhymed Turkish-Greek dictionary). The text presents great interest for the cultural history of Ottoman Crete; it provides us with invaluable information on Sufi networks, local town conscience and life, multilinguism in Cretan towns, and of course the cultural life of the island during the eighteenth and early nineteenth century.